

Ottoman Empire's Restrain of Grains Export During The Crimean War Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hububat Ürünün İhracatını Yasaklaması

Yrd. Doç. Dr. Figen TAŞKIN*

ABSTRACT

The authority of restraining of exporting any goods and interference into the economy of Ottoman State had been limited with the 1838 Baltalimanı Trade Agreement. However, during the era of the Crimean War, The Ottoman Empire, had restrained the export of grains because of increase in consumption and insufficient harvest in some regions of the State between the years 1853– 1854. The largest reaction to that restrain came from England and France. As far as there was shortage of grain France, England, and Austria, there was greater need for Ottoman Grain products than ever before. The British Ambassador, declared that restrain on the export of grains of Ottoman State was against the 1838 Baltalimanı Trade Agreement. The French Ambassador, thought that even the there was abundancy in grain harvest, Ottoman State's restraining the export was just cruelty. The both ambassadors of France and England informed by a report about what to be done even though there was obligation to obey the law about restraining. I tried to study the reply of the Ottoman State to this and how it continued the application of that restrain on grains export.

The key words: Crimean War, Grains, Shortage, Subsistance, 1838 Trade Agreement.

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin ekonomiye müdahale politikası ve herhangi bir malın ihracını yasaklayabilme yetkisi, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile sınırlandırıldı. Ancak Kırım Savaşı döneminde Osmanlı Devleti, hububat maddesinin ihracını, artan tüketim ve 1853-1854 yıllarında devletin bazı yerlerindeki ürünün yeterli olmaması nedeniyle yasakladı. Bu yasağa en büyük tepkiyi İngiltere ve Fransa elçileri gösterdi. Fransa, İngiltere ve Avusturya'da hububat kıtlığı görüldüğü için Osmanlı hububat ürününe her zamankinden daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. İngiliz elçisi, Osmanlı Devleti'nin hububat ihracatını yasaklamasının 1838 Ticaret Antlaşması'na uygun olmadığını belirtti. Fransa elçisi ise Osmanlı Devleti'nde hububat bolluğu olmasına rağmen ihracatının yasaklanmasının zulüm olduğunu düşünmektedir. İngiliz ve Fransız elçileri, yasağın uygulanma zorunluluğu olsa dahi Osmanlı Devleti'nin yapması gerekenleri taktir ile bildirdi. Osmanlı Devleti'nin buna verdiği cevabı ve hububat ürününe getirdiği ihracat yasağı uygulamasını nasıl sürdürdüğü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Savaşı, Hububat, Ktlık, İaşe, 1838 Ticaret Antlaşması

* Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü. figentaskin@odu.edu.tr

Osmanlı Devleti, 28 ay süren Kırım Savaşı süresince halkı ve orduları için gereken hububatı sağlamakta zorluk çektiğinden hububatın ihracatını yasakladı. Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretim, var olan yapısal sorunlarının yanında savaş ortamının zorlukları ve belirsizliklerinden etkilendi. Devletin en verimli tarım arazilerinin bulunduğu ve aynı zamanda İstanbul'un buğday ambarı olan Rumeli, savaş zamanında orduların geçiş bölgesi oldu. Savaşta 45.000 Osmanlı askeri öldü.¹ Ayrıca 140.000 asker², savaş süresince üretim alanlarından çekilmek zorunda kaldı. Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti, yalnızca İstanbul'daki ordu için bir yılda 1 milyon kile buğday ile 434.000 kile arpayı sağlamak zorundaydı.³ Hububatın hızlı bir biçimde biriktirilmesi zorunluluğu ve ülke içinde süre gelen hububat kıtlıkları, devleti bu ürününün ihracatını yasaklamaya zorladı. Hububat ürününün ihracat yasağı, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'ndan sonra sıklıkla uygulanmamaktaydı. Yazımızda ticaret antlaşmasının imzalanmasında tartışma konusu olan hububat ürününün ihracat yasağı uygulamasının Kırım Savaşı'nda nasıl işletildiği ve bu yasağa getirilen tepkileri ele aldık.

OSMANLI DEVLETİ'NDE HUBUBAT İHRACATINA GETİRİLEN YASAĞIN YERİ

Osmanlı Devleti, Balta Limanı Ticaret Antlaşması öncesi, "...ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için *üretim* ve *ticaret* üzerinde sıkı bir müdahaleciliği..."⁴ sürdürmekteydi.⁵ Müdahale

¹ Bkz. David Singer and Melvin Small, *The Wages of War 1816-1965, A Statistical Handbook*, 1972, p. 61. Tasvir-i Efkar gazetesi ise Osmanlı kaybının 35.000 asker olduğunu belirtmektedir (sayı 305/1, H. 14 M 1282). Paul Kerr ise Osmanlı askerinin ölüm rakamının saptanmasının zorluğuna değinmektedir. (Bkz. "Aftermath", *The Crimean War*, London 1997, s. 180). Bu bakımdan burada verdiğimiz ölüm rakamı kuşkuludur.

² Bkz. a.e.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) 10568, s. 12-13, 2 Ekim 1854.

⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 46.

⁵ Şevket Pamuk, Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllarda ticaret ve yerel piyasalara ilişkin uygulamalarının daimi ve kapsamlı bir müdahalecilik olarak değil, seçici müdahalecilik olarak nitelendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (bkz. "Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, Kış 1999-2000, s. 138).

politikası çerçevesinde sarayın, ordunun ve İstanbul halkının temel tüketim ihtiyaçlarının karşılanması önemliydi. Bu nedenle, “...elde edilen tarım ürünlerinin, çıkarılan madenlerin ve belirli bir ölçüde mamul maddelerin kayıtsız şartsız yabancı tüccarlara satılması...”⁶ mümkün değildi. Bazı ürünlerinin ihracı, üretimin yetersizliği, iç alım-satım-üretim dengesinin bozulması kaygısı ve stratejik nedenlerden dolayı yasaklanmaktadır.⁷

Osmanlı Devleti'nin ihracını yasakladığı maddeler veya **memnu meta** olarak nitelenen ürün listesi kabarıktır. Listede “...hububat, pamuk, barut, at, silah, deri, gön, balmumu vb. mallar ...”⁸ bulunmaktadır. Bu listede ilk sırada bulunan hububat ürününün ihracatını Osmanlı Devleti, ilk zamanlarından beri sıklıkla yasaklamaktadır.⁹ Osmanlı Devleti, İstanbul'un doyurulmasında en önemli maddelerden biri olan hububatı, üretim bölgelerinden getirtirken bile üretim bölgelerinin doygunluğuna bakılmıyordu. Hububatın üretildiği yerin ürettiğiyle doyduktan sonra kalan miktarın en yakın bölgedeki kazanın veya vilayetin doyması için gönderilmesi gündeme gelmekteydi. Kaza veya vilayet doymuşsa ve hala artı bir miktar varsa İstanbul'a gönderilmesine izin verilmekteydi. İstanbul ile birlikte diğer yerleşim bölgelerindeki halkın yaşının yapılma imkanının olup olmadığı önemliydi.¹⁰ Osmanlı halkının yaşesi gerçekleşikten sonra hala kalan artı ürün varsa bu miktarın ihracatı düşünülmekteydi. Bu durumda da buğdayın ihracatına hemen izin çıkmamaktadır.

Hububat maddesinin ihracatının yasaklanması nedenlerinden ilki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, o yılki mahsulün imparatorluk için yetersiz olmasıdır. Bu konuda bir örneği, Mart 1795 de İstanbul'un hububat sıkıntısı çektiği dönemden verebiliriz. İstanbul'un zahire yatağı olarak nitelendirilen Tekfurdağı, Karaağaç, Siroz, Yenişehir, Selanik ve Ağriboz şehirleri ile Akdeniz sahillerinde kuraklık

⁶ Zeki Arıkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 283.

⁷ A.y.

⁸ A.y.

⁹ Bkz. ay., s. 284.

¹⁰ BOA, Cevdet Belediye (CB) 5848, 23 Temmuz 1839.

sebebiyle hububat kıtlığı görülmektedir. Bu bölgelerden hububat gelmeyince Yafa iskelesinden alınmasına karar verildi. Bununla birlikte bu bölgeye gönderilen fermanda özellikle Yafa iskelesinden yükletilen buğdayın adalara ve yabancı gemilerine satılmaması ve satıldığı takdirde gemilerin reislerinin tutuklanacağı belirtilmiştir.¹¹

İhraç yasağı getirilmesinin ikinci nedeni ise, ihraç yapılacak ülkenin **harbi kefare** olmasıdır. Savaş hali süren ülkelerin güçlenmesi istenmediği için onlara ihraç yapma yasağı getirilmektedir. Bu yasağa uymayan kişiler, en ağır bir şekilde cezalandırılmaktadır. İhraç yasağına uymayarak hububat alan veya satanın kimliği ne olursa olsun en yakın yerde hapis edilmesi, el konan kayık ve sefinenin İstanbul'a gönderilip yükünün Anbar-ı Âmire'de zapt edilmesi ve sefinenin de Tersane-i Âmire'de tutulması cezası uygulanmaktadır.¹²

İhraç yasağı siyasi nedenlerden dolayı da gündeme gelmektedir. 1774 yılında kıtlık yaşayan Fransa'ya dost ülke olduğu için hububat satışına izin verilmiştir.¹³ Ama Eylül 1798 tarihinde Mısır'ı kuşatan Fransa'ya karşı Osmanlı'ya destek veren Rus donanmasına mal satışında kolaylık gösterilmiştir. Rus donanmasının uğradığı her yerde buğday ve diğer gerekli maddelerin satışına izin verildiği gibi halkın da normal fiyatla satması sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁴

BALTA LİMANI TİCARET ANTLAŞMASI ile BUĞDAY İHRACININ SERBESTLEŞMESİ

Osmanlı Devleti, Balta Limanı Ticaret Antlaşmasını 1838 yılında imzaladıktan sonra bağımsız dış ticaret politikası izleme olanağını kaybetti.¹⁵ Bu

¹¹ Bkz. BOA, CB 1366, 13 Mart 1795.

¹² Bkz. BOA, Cevdet İktisat (Cİ) 1537, 13 Haziran 1795.

¹³ BOA, Cevdet Hariciye (CH) 5067, 11 Mart 1774.

¹⁴ BOA, CH 519, 13 Eylül 1798.

¹⁵ Balta Limanı Antlaşması üzerine yapılmış detaylı çalışmalar için bkz. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, Stanford, California, 1935; Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, İstanbul Maarif,

antlaşma ile Osmanlı Devleti, pazarlarını ve hammaddelerini Avrupa ticaretine açılması için gerekli olan hukuksal çerçeveyi kabul etti.¹⁶ Bu antlaşmaya gelinceye kadarki dönemde Osmanlı tarımsal ürünleri ve özellikle hububat ürünleri üzerindeki devlet kontrolü, ancak barış antlaşmaları ile kısıtlanabilmiştir. Osmanlı tarımsal ürünlerinin satın alınma özgürlüğü, 1718 yılından itibaren Avusturya ve Rusya ile imzalanan barış antlaşmalarının bir koşulu oldu.¹⁷ Ama Osmanlı Devleti, Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve bunu izleyen diğer ticaret antlaşmalarıyla, hububat ürünleri ihracına yönelik kontrolünü kaybetti.¹⁸

16 Ağustos 1838 de imzalanan ve 1 Mart 1839'dan itibaren uygulamaya giren Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın bir benzeri Fransa ile 25 Kasım 1838 tarihinde imzalandı.¹⁹ 18 Mayıs 1839'da Hansa şehirleriyle, 2 Eylül 1839'da Sardunya ile ticaret antlaşması yapıldı.²⁰ Avusturya ile yeni bir antlaşma yapmak yerine İngiltere ve Fransa ile yapılan antlaşma hükümlerinin uygulanması üzerinde anlaşıldı.²¹ Bu devletlerden sonra sırasıyla İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Zollverein hükümetleri, Danimarka, Portekiz ile aynı hükümleri içeren antlaşmalar imzalandı.²² 1838 ticaret antlaşmalarının sonuncusu Rusya ile 18-30 Nisan 1846 tarihinde yapıldı.²³ 19. yüzyılın ikinci yarısına gelinmeden Osmanlı Devleti, ekonomisini hiçbir koruma Avrupa devletlerinin tamamına açmıştı.

1940. Antlaşmanın etkileri için bkz. Şevket Pamuk, "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması", *Tarih ve Toplum*, sayı 60, Aralık 1988, s. 38-41.

¹⁶ Bkz. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1988, s. 201.

¹⁷ Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 104.

¹⁸ Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi üzerine bkz. Ahmet Yücekök, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 23, sayı 1, Mart 1968, s. 381; Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi", *Yapıt*, sayı 10, Nisan-Mayıs 1985, s. 37-50.

¹⁹ Bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara 1974, s. 115.

²⁰ Bkz. Kütükoğlu, a.e., s. 115-116.

²¹ Bkz. a.e., s. 116.

²² Bkz.a.e., s. 116-117.

²³ Bkz. a.e., s. 117.

Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın ikinci maddesi, bazı emtia üzerindeki ihrac yasağını kaldırmaktadır. Artık İngiltere tabiiyetinde olan şahıslar veya hizmetkarları, Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen veya işlenen her cins malı satın alma hakkına sahip olacaklardır.²⁴ Ama Osmanlı müzakerecileri, antlaşmanın Osmanlı ürünlerinin ihracının serbestliği ile ilgili ikinci maddesinin²⁵ görüşülmesi sırasında hububat ürünlerinin, ihracat serbestliği kapsamına alınmasına muhalefet etti. Maddenin içeriğinde olmamakla birlikte gümrük tarifesinde bulunan hububat, Osmanlı görüşmecilerinin itiraz ettiği konu oldu. Osmanlı müzakereciler, İngiliz tüccarlarının hububat ürünün kıt olduğu yıllarda satın alma talebinde bulunmamasını taahhüt etmelerini ve bunun antlaşmada belirtilmesini istemelerine rağmen İngiliz elçi, sadece şifahen hububatın bolluk yıllarında satın alınacağını söz verdi.²⁶ Hububatın kıt olması neden gösterilerek 1839²⁷, 1844²⁸ ve 1845²⁹ yıllarında ihracat yasağı uygulanabildi.

Antlaşmanın kabul edilmesinden yalnız dokuz ay sonra Osmanlı Devleti'nin çoğu bölgelerinde hububat ürünün bereketli olmaması ve halkın elindeki yiyeceğin ancak kendilerini idare edebilecek derecede olması gibi nedenleri öne sürerek antlaşmayı imzalayan devletlere karşı zahire ihracını yasaklamıştır. Osmanlı Devleti, buğday, arpa, çavdar, kokoroz ve darı gibi beş çeşit hububatın ihracını yasaklayarak İstanbul'a gönderilmesini sağlamaya çalışmaktaydı.³⁰

²⁴ Bkz. a.e., s. 109.

²⁵ Bkz. Hurewitz, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535-1914*, V. 1, Princeton, New Jersey 1956, s. 110.

²⁶ Bkz. Kütükoğlu, a.e., s. 108.

²⁷ BOA, Cİ 153, Aralık 1839.

²⁸ Bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s. 31.

²⁹ Bkz. a.e.

³⁰ BOA, Cİ 153.

KIRIM SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN HUBUBAT İHRACINI YASAKLAMASI ve YASAĞA KARŞI VERİLEN TEPKİLER

Kutsal Yerler sorununun bir türlü halledilememesi sonucunda, 19 Mayıs 1853 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında diplomatik ilişkiler kesildi.³¹ 26 Mayıs'ta Rusya elçilik heyeti, Rus tebasının işlerini Prusya elçiliğine havale ederek İstanbul'dan ayrıldı.³² 31 Mayıs'ta Rusya Başbakanı Kont Nesselrode'un, Babıali'nin ultiimatının reddi konusunu bir kere daha düşünmesini bildiren bir mektubu, diplomasi memuru tarafından Babıali'ye teslim edildi.³³ Bu mektubu getiren memur, Haziranın 17. günü Babıali'nin ikinci ret cevabını alarak İstanbul'dan Odesa'ya gitti.³⁴ Savaş ilan edilmeden önce bu diplomatik gelişmeler olurken Osmanlı Devleti de savaş hazırlıklarına girişti.

Osmanlı Devleti, Rusya ile savaşa girileceğinin kaçınılmaz olduğunu anladığı anda ordularının ve halkının en çok tüketileceği gıda maddesi olan hububat biriktirilmesine karar verdi. Osmanlı Devleti, savaş hazırlıklarına, 17 Haziran 1853 tarihinde Rusya'nın notasını ret etmeden önce girişti. 30 Mayıs 1853 tarihinde toplanan Meclis-i Mahsus'da, Tuna, Balkanlar ve Erzurum'da yerleşecek Osmanlı ordusunun peksimeti için gerekli olan hububat ürünlerinin toplanmasına karar verildi.³⁵ Hububatın hızlı bir şekilde toplanabilmesi için özel bir memur tayini yerine hububat alınması düşünülen bölgelerin vali ve defterdarlarının görevlendirilmesine karar verildi.³⁶ Edirne'den³⁷ Trabzon'a³⁸

³¹ Bkz. S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul 1943, s. 57. Ayrıca Kutsal Yerler Sorunu için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali", *Belleten*, C. 23, sayı 89, Ocak 1959, s. 241-266.

³² Bkz. Slade, a.e., s. 58.

³³ Bkz. Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, 2.bs., Ankara 1988, s. 123.

³⁴ Bkz. a.e., s. 58.

³⁵ BOA, İrade-i Dahiliye (İD) 17028, Askeriye lefi 2, 6 Haziran 1853; askeriye lefi 1, seraskerlik tezkeresi, 30 Mayıs 1853.

³⁶ BOA, İD 17028, Askeri lefi 1, Seraskerlik tezkeresi, 30 Mayıs 1853.

³⁷ BOA, İD 17094, Dahiliye lefi 2, Edirne Valisi'nin defterdarla müşterek tahriratı, 5 Haziran 1853.

³⁸ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı, Mektebi Kalemî, Umum Vilayet Kısmı (A.MKT.UM) 144/75, 22 Ekim 1853.

kadar birçok yere hububatın biriktirilmesinin gerekliliği vurgulanarak bir an evvel hububatın satın alınması ve biriktirilmesini emreden yazılar gönderildi.

Osmanlı Devleti, hububat toplamaya çalışırken ülkenin çeşitli yerlerinde hububat kıtlıkları görüldü. Hububat kıtlığında doğal nedenler büyük rol oynadı. 1853 yılının Ekim ayında en önemli buğday ihraç limanı olan İzmir’de çekirge salgını ve kuraklık nedeniyle ürün alınamadı.³⁹ Mevcut hububat, ancak şehrin nüfusuna yetecek kadardı. İzmir’deki kuraklık, 1854 yılında da tekrarladı.⁴⁰ 1853 yılında Tunus Eyaleti’nde 2- 3 ay boyunca hüküm süren kuraklık, kıtlığa yol açtı.⁴¹ Kıtlıktan dolayı Tunus halkı, Trablus’a göç etmek zorunda kalmıştır.⁴² 1854 yılında da Kırım’da şiddetini arttıran kuraklık dalgası, 1855 yılında Manisa, 1856’da da Cidde, Yemen ve Kars bölgelerini etkiledi ve hububat kıtlığı bu yörelerde yaşandı.⁴³ Çekirge salgınının 1854 yılında tekrarlayarak Osmanlı Devleti’nin birçok yerinde ekili alanları yok etti.⁴⁴

Savaş ortamının belirsizliğinden faydalanarak büyük kâr elde etmenin peşinde olan hububat tüccarı ve karaborsacılar, faaliyette idi. Bunlar, bir yandan dışarıya satarken diğer yandan da hububatı biriktirmekteydi.⁴⁵ Karaborsacılık, var olan hububat ürünündeki arz-talep miktarı dengesizliğini veya başka deyişle kıtlığı hızlandıran bir faktördür.⁴⁶ Karaborsacıların İstanbul’a yiyecek gönderilmesinde de sorun çıkardıkları görülmüştür. Şubat 1854 tarihinde Selanik’ten satın alınan un ve mumu, ellerinde İstanbul’a götürecekleri şeklinde emirname olan kişilerin çıkarmalarına izin verilmektedir. Bu izin aynı dönemde Selanik kentinde iaşe sorunu yaşanmasına rağmen izin alınmıştır. İstanbul’un

³⁹ BOA, A.MKT.UM 144/18, 16 Ekim 1853.

⁴⁰ BOA, A.MKT.UM 156/75, 5 Mayıs 1854.

⁴¹ Bkz. Ceride-i Havadis, no. 654, 10 Kasım 1853; no. 680, 31 Mart 1854. Ayrıca bkz. M. Yavuz Erler, *Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık*, Basılmamış Doktora tezi, Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, 1997, s. 83.

⁴² *Ceride-i Havadis*, no. 654, 10 Kasım 1853.

⁴³ Bkz. Erler, a.e.

⁴⁴ *Ceride-i Havadis*, no. 673, 18 Şubat 1854.

⁴⁵ BOA, A.MKT.UM 144/18, 16 Ekim 1853.

⁴⁶ Bkz. Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul 1951, s. 70.

orduların toplanma merkezi ve başkent olması, bu kentin iâşe ihtiyacının karşılanmasını önemli iş haline getirmektedir. Fermanlı kişiler, zorluklarla toplanan ve alınan malı, İstanbul yerine İzmir ve Kal'a-i Sultaniye^{*}'ye götürdüğü saptandı. Bu olaya engel olunamadığı gibi daha önce de buna benzer olaylara da engel olunamadı. Karaborsacıların başka yerlere un, mum ve benzeri maddeleri sevk etmelerinin önlenmesi emir ve ferman yazıldı.⁴⁷

Osmanlı Devleti, hububat kıtlığının bir krize dönüşmemesi için Ekim 1853'de hububatın ihracını yasaklamak zorunda kaldı.⁴⁸ Bu dönemde Mısır Hidivi de darlık nedeni ile buğday, arpa, darı ve fasulyenin ihracını yasakladı.⁴⁹ Yasağa rağmen 18 Aralık 1853 tarihinde yabancı ülkelere nakledilmek üzere Tuna sahillerinden 1000 den fazla tüccar teknelerine hububat dolduruldu. Tüccarların İstanbul Halicine gelen gemilerden hububatı tahliye ettikleri öğrenildi.⁵⁰ Bu tarihten sonra hububat ihracını yasaklayan ferman, 26 Aralık 1853 tarihinde verildi.⁵¹

Hububat ihracına getirilen yasağa öncelikle Osmanlı mültezim kesiminden tepki geldi. İhracattan edindiği kârdan hoşnut olan Osmanlı mültezim kesimine, hububat ihracının yasaklamasının neden önemli olduğunu anlatmak kolay olmadı.⁵²

Varna muhafızı, 6 Kasım 1853 tarihinde mültezim kesimine çiftçilerin büyük çoğunluğunun askerliğe çağrılacağı, hasat vaktine daha 9, 10 ay kadar bir zaman olduğu, çiftçilerin sahibi olduğu çift hayvanının savaş sırasında mühimmat, erzak ve diğer levazımın naklinde kullanılacağı için güçsüz kalacağı ve gelecek

* Bugün Çanakkale il merkezi (Bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 85).

⁴⁷ BOA, A.MKT.UM 151/79, 9 Şubat 1854.

⁴⁸ BOA, A.MKT.UM 144/18.

⁴⁹ Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, s. 37.

⁵⁰ Bkz. *Ceride-i Havadis*, no. 663, 28 Aralık 1853.

⁵¹ Bkz. A.MKT.UM 152/39.

⁵² Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasından sonra hammadde ihracatında önemli artışlar görülmüştür (Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 2. bs., İstanbul 1994, s. 18).

yıl tohum dahi ekemeyeceklerini belirtmiştir. Bu şartlar altında hububat ürününün ihracının bir süre sonra kıtlığa yol açacağını ve bundan dolayı Varna iskelesinden ihracatın yapılmasının sakıncalı olduğunu mültezim kesimine anlatmıştır.⁵³

Halkın bir kısmı, mültezim kesimi ile aynı şekilde düşünmemektedir. Antalya Meclisi'nin mazbatasına göre halk, geçerli olan usul ile Avrupa'nın gösterdiği rağbetten dolayı hububatın haddinden fazla satıldığından şikayet etmektedir. Halk, bir süre sonra kendi ihtiyacı olan hububatı bulamamaktan korkmaktadır.⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin hububat ürününün ihracını yasaklayan karara en büyük tepkiyi, Fransız ve İngiliz elçileri gösterdi. Bu tepki, Osmanlı ürünlerine duyulan ihtiyacın artmasından dolayıdır. 20 Aralık 1852 tarihinde İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da; 15 Ocak 1853 tarihinde Fransa'da sel baskını, Osmanlı hububat ürününe duyulan ihtiyacı her zamandakinden fazla olmasına neden olmuştur.⁵⁵ 1853 yılındaki hububat kıtlığı, 1854 yılında Fransa ve İngiltere'de devam etmekle birlikte Avusturya'da da görüldü.⁵⁶

İngiltere elçisi, Osmanlı Devleti'nin hububat ihracı yasağına 17 Kasım 1853 tarihinde takdim ettiği nota ile itiraz etti. Bu yasağın öncelikle imzaladığı ticaret antlaşmasına uygun bir karar olmadığını belirtti.⁵⁷ İngiliz elçisinin söz ettiği ticaret antlaşması, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'dır. Antlaşma gereğince İngiliz tüccarlarının Osmanlı ürünlerini rüsumat ödemesi şartından başka şart aranmaksızın satın alabileceğini belirtti.

Antlaşma, Osmanlı Devleti'ne hububat maddesinin ihracını yasaklayabilme yetkisini ancak zorlayıcı şartlar altında vermektedir.

⁵³ BOA, İMV 11699, lef 9, 6 Kasım 1853.

⁵⁴ BOA, A.MKT.UM 144/86, 23 Ekim 1853.

⁵⁵ Bkz. *The American Almanac and Repository of Useful Knowledge, for the year 1854*, Boston 1854, s. 346.

⁵⁶ BOA, A.MKT.UM 157/29, 16 Mayıs 1854.

⁵⁷ BOA, İrade, Meclisi Vela (İ.MV) 11699, lef 1, 17 Kasım 1853.

İngiltere elçisi de bazı zorunluluklar yüzünden hububat ihracının yasaklanabileceğinin inkar edilemeyeceğini kabul etti. Diğer yandan bu kararın gerekliliğinin açıklıkla beyan edilmesi ve ilgili kimselere bildirilmesi gerektiğini de belirtti. İngiltere elçisi, bunların yanında Osmanlı idaresinin hububat alımı ve nakli için yapılan kontratlara uyulmasını ve yasağın gereğinden fazla uzatılmamasını istemektedir. İngiltere elçisi, Osmanlı Devleti'nin aldığı hububat üzerindeki ihraç yasağı kararının hububat kıtlığından değil de Rusya Devleti ile girişilen savaştan dolayı verildiği konusundaki tereddütlerini belirtmekten geri kalmadı. Hububat ürününün ihracına getirilen yasak, gerçek bir zorunluluğa dayanmıyorsa ticaret antlaşmasının en önemli şartının bertaraf edildiğini de belirtti.⁵⁸

Fransa elçisi de hububat ürününe getirilen ihraç yasağından dolayı Osmanlı Devleti'ne tepki gösterdi. Fransa elçisinin tepkisi, 1853 yılında Batı Avrupa'nın ve özellikle Fransa'nın Osmanlı hububatına çok ihtiyacı olmasına rağmen Fransız tüccarlar tarafından satın alınamayacağındandır.⁵⁹ Fransa elçisine göre Osmanlı Devleti'nin her çeşit üründe bereket görülmesine rağmen hububat ihracı aniden yasaklanmıştır. Fransa elçisi, Osmanlı Devleti'nde hububat bolluğu olmasına rağmen hububat ihracının yasaklanmasının zulüm olduğunu düşünmektedir. Fransa elçisi, İngiltere elçisi gibi yasağın uygulanma zorunluluğu olsa dahi Osmanlı Devleti'nin yapması gerekenlerin olduğunu belirtmektedir. Fransa elçisine göre Osmanlı Devleti'nin yapması gerekenler, üç husustur. Birincisi, yasaklamanın ilanı ile uygulama arasında bir sürenin olması ve böylelikle herkesin vaktinde haberdar edilmesidir. İkinci olarak tüccarın yasaklama kararından önce yapmış olduğu kontratların gerçekliğini ispat için her yerde aynı sürenin verilmesi ve gerekli kolaylıkların gösterilmesidir. Üçüncü ve son olarak ise hububat üzerindeki ihraç yasağı, hangi eyalette gerekli görülmez ise bunların belirtilmesidir. Tahmin edileceği gibi bu husus, büyük öneme sahiptir.

⁵⁸ A.b.

⁵⁹ A.b., lef 12, 20 Kasım 1853.

Fransa elçisi gibi İngiltere elçisi de buna büyük önem vermektedir. İngiltere elçisi, bu husus üzerine bir nota vermiştir.⁶⁰

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa elçilerinin şikayetleri doğrultusunda hububat ürününün ihracını yasaklayan kararını yeniden düzenledi. Öncelikle devletin hangi eyaletlerinden hububat ürününün ihraç edilemeyeceği belirlendi. Anadolu, Rumeli ve Sofya ordularına yakın yerlerden yani Vidin, Silistre, Belgrad, Niş, Sofya, İşkodra, Bosna, Hersek ve Trabzon eyaletlerinin sancak, kaza ve iskelelerinden sadece kontrata dayalı hububat alımı yapılacaktır. Daha fazla miktarda hububat alımının, yeni ürün çıkıncaya kadar yapılamayacağına karar verildi.⁶¹ Kontratların tanınması için İzmir’de üç gün Varna’da 24 saat ve en son olarak 36 saat verildiği özellikle Fransız ve İngiliz elçiliklerine bildirildi.⁶² Ayrıca belirlenen yerlerden kontrat olmaksızın hububat satın alınamayacağı yönünde 25 Aralık 1853 tarihinde ferman verildi.⁶³

Kasım 1853 tarihinde İstanbul halkı ile belirli bölgelerde toplanan askerın ihtiyacı için gereken ve çiftçinin tohumluğu ve yemekliğı olan hububatının elden çıkartılmaması yönünde emirler, çeşitli yerlere gönderildi.⁶⁴ Emirlerin gönderildiğı yerler ise Ayvalık ve Hüdavendigar kaymakamlıkları, Akdeniz adaları, Hersek, Konya, Edirne, Adana, Trabzon, Selanik, Halep, İzmir, Sayda Valilikleri, Sinop, Filibe, Biga, Tırnova, İslimce, Varna, Tırhala, İzmit, Tekfurdağı, Teke, Gelibolu kaymakam ve muhassıllıklarıdır*.⁶⁵ Bununla birlikte

⁶⁰ A.b., lef 11, 28 Kasım 1853.

⁶¹ A.b.

⁶² A.b., lef 12, 20 Kasım 1853.

⁶³ BOA, A.MKT.UM 152/39, 23 Şubat 1854.

⁶⁴ BOA, A.MKT.UM 146/35, 8 Kasım 1853. Tırhala’da halk, hububata gösterilen rağbetten dolayı daha fazla kazanabilmek için ellerindeki tohumluk ve yemeklik hububatı dahi satmıştır (Bkz. BOA, A.MKT.UM 149/38, 15 Aralık 1853).

* Muhassıl, ellerine verilen talimatı gönderildiğı yerlerde bütün memleket ileri gelenleri önünde okuyup anlamını açıklayan ve her yerde kurulan Muhassıllık Meclisleri üyeleri ile birlikte; memleketin durumuna göre verginin tespit, tevzi ve peşin tahsilini yapan, gerekli masrafları (ödemeler ve maaşlar) bu meblağdan yapan, artanı hazineye memurdur (bkz. A. Vefik Bey, **Tekalif-i Kavaidi**, C. II, Dersaadet: 1329, s. 7 vd; den aktaran İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 33).

⁶⁵ BOA, A.MKT.UM 146/35.

bu yerlerdeki aşar mültezimlerinin taksitlerini vaktinde ödemesi için ellerindeki hububatı ihraç etmesine izin verildi. Yabancı tüccarlar tarafından bir şikayet gelmemesi için Nezaret-i Celile-i Hariciye'nin bu durumun elçiliklere bildirmesine karar verildi.⁶⁶ Devlet, dışarıya hububat çıkarılmasında sakınca görülen bu gibi yerlerde yabancı tüccar ile evvelce yapılmış kontratların dışında kalan hububat miktarının fazlasının satılmayacağını da karara bağlamıştır.⁶⁷

Kontratları olan yabancı tüccarların hububat satın alımına engel olunmaması özellikle belirtilmesine rağmen bazı yerlerde ellerinde kontratı olan yabancı tüccarların hububatı satın almasına engel olundu.⁶⁸ Ama Kasım 1853 tarihinden birkaç ay önce Karaman'dan buğday satın almak üzere kontrat yapan İngiliz tüccara engel olunmak istendi. İngiliz tüccar, konuyu elçiliğe bildirdi. İngiliz elçiliği de konuyu Meclis-i Vala'ya havale etti. Meclis-i Vala, elindeki kontrata bağlı olan buğday miktarını satın alınmasında bir sakınca olmadığını belirtti. Yasaktan evvel, kontrata yapan tüccarların sözleşmeye varılan hububat miktarının alınmasına izin verildiği bir kere daha tekrarlandı.⁶⁹

Kontratı olan yabancı tüccara hububat satışının yapılacağı yönündeki karar alınıp 23 Mart 1854 tarihinde bütün elçiliklere bildirildi. Kontratın ibrazı ile hububat alımının uygun bir fiyat üzerinden yapılması gerektiği de özellikle belirtilmiştir.⁷⁰ Ayrıca Adana, Tarsus ve Antalya çevresinden hububat alımının yasak olmadığı özellikle vurgulanmıştır.⁷¹ Bu kararın alınmasında Avrupa'nın hububata ihtiyacının gözetilmesinin etkili olduğu da ayrıca belirtilmiştir. Osmanlı Devleti, bu kararı almadan önce 12 Mart 1854 tarihinde **İstanbul Antlaşması** diye bilinen Bab-ı Ali'ye Askeri Yardım Antlaşmasını, Fransa ve İngiltere ile

⁶⁶ A.b.

⁶⁷ BOA, A.MKT.UM 153/64, 8 Mart 1854.

⁶⁸ BOA, A.MKT.UM 146/35.

⁶⁹ BOA, A.MKT.UM 148/46, 30 Kasım 1853.

⁷⁰ Ceride-i Havadis, No. 682, 10 Nisan 1854.

⁷¹ A.g.

imzaladı.⁷² Artık müttefik olduğu Fransa ve İngiltere'nin hububat ihracını durdurmaya çalışmak biraz daha güçleşmiş olmalı.

Hububat ihracı yasağı, yasağın çıkışından bir süre sonra kontratı olan tüccarlara satışının kabulü ile biraz esnedi. Ama düşman kabul edilen ülkelere satış kesinlikte yasaktı ve cezalandırılması gereken bir suçtur. 1854 yılında Galos kaymakamı, gümrükçü ile anlaşıp Yunanistan'a yüklü miktarda hububatın çıkışını sağladı. Bu durum öğrenildiğinde kaymakam azledildi.⁷³

Hububat ürününün ihraç yasağı, savaşı sonlandıran barış görüşmelerinden⁷⁴ sonra kaldırılabilirdi. Hububat ihracatına getirilen yasak, önce 6 Kasım 1855 tarihinde Akdeniz'deki iskelelerden kaldırıldı.⁷⁵ Bu karar, ordu için gerekli olan hububatın satın alınıp biriktirilmesi sonucu alınabilirdi. Hububatın Akdeniz'deki sahillerden ilk İstanbul'a götürülüp ve sonra da yabancı ülkelere nakledilmesi şeklinde ihracat edilmesine izin verildi. Dost ülkelerin sefaretlerine de bildirilen kararda, orduların hareket noktalarına yakın olan Karadeniz iskeleleri ile Kal'a-i Sultaniyye'ye kadar olan iskelelerden bir müddet daha kaldırılmamasının önemi belirtildi.⁷⁶

Karadeniz'deki iskelelerinden yapılacak hububat ürünü ihracına 27 Şubat 1856 tarihinde bile iç piyasa ile ordunun ihtiyacı olan hububatın stoku yapılamadığından izin verilmedi.⁷⁷ 30 Mart 1856 tarihinde **Paris Barış Antlaşması'nın**⁷⁸ imzalanmasından sonra Nisan 1856 tarihinde bu yasağın kaldırılmasının düşünölmeye başlandığı anlaşılmaktadır.⁷⁹

⁷² Antlaşma metni için bkz. Hurewitz, *Diplomacy*, pp. 144-145. Ayrıca bu antlaşma, Osmanlı halkına Takvim-i Vekayi gazetesi ile duyuruldu (bkz. no. 506, 3 Temmuz 1854).

⁷³ BOA, A.MKT.UM 159/11, 14 Haziran 1854.

⁷⁴ Barış görüşmeleri, 1855 Martından Haziran ayına kadar sürdü (Bkz. Armaoğlu, H. Fahir: *Siyasi Tarih 1789-1960*, 2. bs., Ankara 1973, s. 144).

⁷⁵ *Ceride-i Havadis*, no. 779, 7 Mart 1856.

⁷⁶ A.y.

⁷⁷ *Ceride-i Havadis*, no. 785, 18 Nisan 1856. BOA, İ.D. 22471, 7 Nisan 1856.

⁷⁸ Bkz. J. A. R. Marriott, *The Eastern Question, An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1917, s. 245.

⁷⁹ BOA, İD 22471, 7 Nisan 1856.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, hububat ürününün ihrac yasağını katı bir şekilde uygulayamadı. Uygulama başladığında bunun istisnaları da ortaya çıktı. İstisnaların çıkışında hububat ürününün ihracından büyük yararı olan Osmanlı mültezim kesimiydi. Devletin iltizam gelirinin düşmemesi için mültezimlerin ihracına engel olmaması gerekmektedir.

Hububat ürününün ihrac yasağı uygulamasına en büyük tepkiyi İngiltere ve Fransa elçileri gösterdi. Kıtık ile boğuşan Fransa ve İngiltere devletlerinin elçilerinin tepkileri, ihracat yasağı uygulamasının istisnalarının oluşmasında etkili oldu. 12 Mart 1854 tarihinde Fransa ve İngiltere ile yapılan ittifak antlaşması da Osmanlı Devleti'nin ihracat yasağı kurallarını, müttefiklerinin lehine yumuşatmasına neden oldu.

Hububat ürününe getirilen ihrac yasağı, sert bir şekilde uygulanmamakla birlikte savaş döneminde ihrac edilen hububat miktarı düştü. Anadolu ve Rumeli'den İngiltere'ye ihrac edilen buğday, 1853 yılında 228.417 qrs* iken 1854 yılında 156.940 ve 1855 yılında 80.688 qrs.a kadar düştü.⁸⁰ 1860 yılında buğday ihracatı miktarı, 200.000 qrs.in üstüne çıktı.⁸¹

Kırım Savaşı döneminde hububatın ihracının yasaklanmasının en büyük amacı, ordu ve özellikle İstanbul halkının ekmek bulmakta güçlük çekmemesini sağlamaktı. Ama savaş süresince devlet, ordusunun ve halkının en temel yiyeceği olan ekmeğinin hammaddesi hububatı sağlamak için çok uğraşmak zorunda kalmıştır. Yine de İstanbul halkının 1854-1855 kışında yaşadığı açlık önlenememiştir.⁸² Osmanlı askeri ise günde 150 gram kadar peksimet ve bir avuç

* 1 İngiliz quart= 1 İngiliz galon= 4, 546 litre.

⁸⁰ Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, s. 37.

⁸¹ Bkz. a.e.

⁸² Bkz. Edward Henry Nolan, *The Illustrated History of the War Against Russia*, London 1857, Vol. 2, s. 65.

zeytin ile idare etmek zorunda bırakılmıştır.⁸³ Hububat ürününe getirilen ihraç yasağı, devletin hububatı sağlaması için tek başına yeterli değildi. Osmanlı Devleti'nin iaşe sıkıntısının temel nedenlerinden olan ulaşım yetersizliği ile tarımsal üretimin arz esnekliğinin düşüklüğünü kısa zamanda düzeltebilmesi de mümkün görünmemektedir.

⁸³ Bkz. S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul 1943, s. 104.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı, Mektebi Kalemî, Umum Vilayet Kısmı (A.MKT.UM) 144/18, 75, 86, 22 Ekim 1853.

BOA, A.MKT.UM 146/35. 8 Kasım 1853

BOA, A.MKT.UM 148/46, 30 Kasım 1853.

BOA, A.MKT.UM 149/38, 15 Aralık 1853).

BOA, A.MKT.UM 151/79, 9 Şubat 1854.

BOA, A.MKT.UM 152/39, 23 Şubat 1854.

BOA, A.MKT.UM 153/64, 8 Mart 1854.

BOA, A.MKT.UM 156/75, 5 Mayıs 1854.

BOA, A.MKT.UM 157/29, 16 Mayıs 1854.

BOA, A.MKT.UM 159/11, 14 Haziran 1854.

BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) 10568, s. 12-13, 2 Ekim 1854.

BOA, Cevdet Belediye (CB) 5848, 23 Temmuz 1839.

BOA, CB 1366, 13 Mart 1795.

BOA, Cevdet İktisat (Cİ) 1537, 13 Haziran 1795.

BOA, Cevdet Hariciye (CH) 5067, 11 Mart 1774.

BOA, CH 519, 13 Eylül 1798.

BOA, Cevdet İktisat (Cİ) 153, Aralık 1839.

BOA, İrade-i Dahiliye (İD) 17028, Askeriye lefi 2, 6 Haziran 1853; askeriye lefi 1, seraskerlik tezkeresi, 30 Mayıs 1853.

BOA, İD 17028, Askeri lefi 1, 30 Mayıs 1853.

BOA, İD 17094, Dahiliye lefi 2, 5 Haziran 1853.

BOA, İ.D. 22471, 7 Nisan 1856.

BOA, İrade-i Meclis-i Vala (İ.MV) 11699, lef 9, 6 Kasım 1853.

AKBAYAR, Nuri Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, İstanbul 2001.

ARMAOĞLU, H. Fahir: *Siyasi Tarih 1789-1960*, 2. bs., Ankara 1973.

- ARIKAN, Zeki, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991, s. 283.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali”, *Belleten*, C. 23, sayı 89, Ocak 1959, s. 241-266.
- ERLER, M. Yavuz Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık, Basılmamış Doktora tezi, Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, 1997.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.
- HUREWITZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535-1914*, V. 1, Princeton, New Jersey 1956.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.
- KASABA, Reşat “Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi”, *Yapıt*, sayı 10, Nisan-Mayıs 1985, s. 37-50.
- KERR, Paul, “Aftermath”, *The Crimean War*, London 1997.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara 1974.
- Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976.
- MARRIOTT, J. A. R. *The Eastern Question, An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1917.
- NOLAN, Edward Henry, **The Illustrated History of the War Against Russia**, Vol. 2, London 1857.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.
- PAMUK, Şevket, “Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış”, *Toplum ve Bilim*, sayı 83, Kış 1999-2000, s. 138.
- “150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması”, *Tarih ve Toplum*, sayı 60, Aralık 1988, s. 38-41.
- 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1988.

Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), 2. bs., İstanbul 1994.

POOLE, Stanley Lane Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, Çev. Can Yücel, 2.bs., Ankara 1988.

PURYEAR, International Economics and Diplomacy in the Near East, Stanford, California, 1935.

SINGER, David and Melvin Small, *The Wages of War 1816-1965, A Statistical Handbook*, 1972.

SLADE, S. Adolphus Türkiye ve Kırım Harbi, Çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul 1943.

Tasvir-i Efkar

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, İstanbul Maarif, 1940.

The American Almanac and Repository of Useful Knowledge, for the year 1854, Boston 1854.

ÜLGENER, Sabri, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul 1951.

YÜCEKÖK, Ahmet, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 23, sayı 1, Mart 1968, s. 381;